

Otázky výzkumu řeholních domů v Čechách

PETR SOMMER

Dlouhá tradice výzkumu českých monastických lokalit by mohla vzbuzovat dojem, že v oblasti poznávání řádových objektů, jejich formy a funkce, pokročily všechny zúčastněné disciplíny tak daleko, že by bylo možné zrekonstruovat příslušný obraz ze všech historických hledisek. Zatím však můžeme spíše konstatovat, že se teprve začíná vyjasňovat okruh problémů, které je nutné řešit. Tento příspěvek se věnuje pohledu na řeholní lokality z hlediska archeologické problematiky, tj. pohledu vycházejícímu z posuzování existence a funkce konventů, které byly komponenty spoluvytvářejícími proces osídlení krajiny, sledovaný v rámci studia dějin osídlení. Pozornost věnujeme pouze problematice funkcí konventů a nikoliv jejich hospodářskému zázemí.

Vymezení okruhu jevů, které je nutné z hlediska současného stavu archeologického výzkumu sledovat, zahájíme upozorněním na skutečnost, že dosud téměř beze zbytku uniká poznání počáteční období našich monastických institucí z hlediska jejich funkčního schématu. Je nutné si uvědomit, že o schématu nejstarších benediktinských klášterů raně středověkých Čech 10.–11. století diskutujeme nanejvýš na základě známých architektonických jednotlivostí nebo sporadických poznatků o objektech 12. a dalších staletí a na základě zahraničních analogií. Nejenom že tedy nevíme nic o provizorních klášterních stavbách předcházejících definitivním stavbám z kamene, ale nevíme ani přesně, jaký byl úzus při budování staveb považovaných ve své době již za objekty dlouhodobého používání.

Wolfgang Braunfels (1969, 9) výstižně definoval tři základní momenty ve vývoji konventního schématu; říká totiž, že komplex monastických staveb musel život konventu nejprve umožňovat, potom racionalizovat a potom symbolizovat. Nemáme však po ruce dostatek hmotných pramenů, které by umožňovaly sledovat konkrétní projevy tohoto schématu v raně středověkých Čechách. Nové výzkumy Ostrova u Davle a Sázavského kláštera, tedy dvou lokalit patřících mezi nejstarší benediktinské fundace v Čechách, ukazují, že např. budeme moci jenom velmi obtížně dělat rovnítko mezi dřevěnými nebo zahloubenými objekty v rámci klášterní zástavby a mezi fází klášterního provizoria, i když se dosud tradičně předpokládalo, že teprve stavby z kamene jsou ve schématu příslušného konventu stabilní. Prozatímnost nebo definitivnost objektů bude pravděpodobně možné posuzovat nikoliv podle použitého materiálu nebo podle charakteru jednotlivostí zástavby, ale podle celkového stavebního záměru. Tento předpoklad můžeme zatím jenom v problematickém náznaku dokládat výsledky výzkumu Ostrova u Davle, kde, jak se zatím jeví, nezasahovaly dřevěné a zahloubené objekty do prostoru, který je jako rajský dvůr respektován pozdější kamennou stavbou klausury 13. a 14. století. Pozorování z Ostrova zatím potvrzují i výsledky výzkumu sázavského konventu. Rozsáhlá dřevěná zástavba 11.–12. století byla v Sázavě odkryta v takovém měřítku a na tak vzájemně odlehklých prostorách arcálu, že se zdá být vyloučeno, že by dřevěné objekty nehrály významnou úlohu v organismu kláštera i v době, kdy

podle kroniky Mnicha sázavského měl být při sázavské výstavbě rozhodujícím materiálem již kámen.

Jestliže se nám však v budoucnosti podaří uvedené hypotézy verifikovat, vystane další, ještě obtížnější úkol – vymezit v těchto „archaických“ klausurách jednotlivé funkční okruhy. Samotný technický princip relativně definitivní klausury, vybudované ze dřeva a chápané jako dlouhodobě sloužící objekt, není nelogický ani z hlediska novověkých paralel. Dokládají to novověké příklady budovy konventu cisterciáček v pohledu z 2. poloviny 15. století sloužící až do roku 1690 nebo budovy konventu dominikánů v Jablonném z doby pohusitské obnovy sloužící až do r. 1683 (Umělecké památky Čech III, 116; Blažiček, Preiss 1948, 6–11). Princip koexistence objektů zdánlivě nesrovnatelných kvalit je ostatně doložen i na středověké lokalitě mimo řádové prostředí, jakou je např. významný královský hrad Křivoklát (cf. Durdík 1979, 107–109).

S uvedenými hypotézami zdánlivě nesouhlasí příklad domu benediktinských paní u sv. Jiří na Pražském hradě. Kamenná stavba prvního konventního chrámu se zde datuje již do 10. století (Borkovský 1975, 115–129). Navíc se zde setkáváme s dispozicí, která s představou klasické benediktinské klausury koresponduje jenom velmi vzdáleně. Mimořádně významné postavení zdejší fundace a výjimečnost zdejší observance však již samy naznačují, že i architektonická podoba objektu bude atypická. Ostatně o atypičnosti zdejšího schématu ještě v 1. polovině 14. století svědčí rukopis *Ordo servicii Dei* (Merhautová 1966, 63 ss.).

V Ostrově u Davle se setkáváme ještě s další skutečností, která podporuje naše úvahy o charakteru zástavby raně středověkých konventů. Novým výzkumem totiž padl dosavadní předpoklad (Mencl 1959, 331 ss.), že kaple situovaná jižně od baziliky budované od doby kol. r. 1137, považovaná za předrománskou stavbu spojenou s počátečním stadiem ostrovské výstavby, patří až době kolem roku 1200 (Merhautová, Třeštík 1983, 66).

Při všech těchto úvahách je ovšem nutné objektivně uznat, že o dalších konventech 10.–11. století víme zatím mizivě málo.

Dalším dosud nevyřešeným problémem, a to nejenom pro dobu do konce 11. století, je poznání monastických založení nižšího statutu, jakými byla proboštství nebo převorství, s nimiž je spjata dosud neřešená otázka pramenně doložených fundací označovaných termínem *cella*. Uvedené typy fundací jsou písemnými prameny doloženy ve velkém množství, o jejich konkrétní podobě si však můžeme učinit představu velmi torzovitě (cf. Sommer 1981, 118). Příklady proboštství ostrovského kláštera na Velízu (Sklenář 1975, 36–41; Reichertová 1965) nebo pravděpodobně břevnovského proboštství v Plzni-Doubravce (shrnutí problematiky Merhautová 1971, 193–194) naznačují, že jak v románském, tak v gotickém období musíme počítat s tím, že u podobných lokalit nemuseli stavebníci uplatnit schéma klasické benediktinské klausury. Ve schématu těchto fundací sledujeme výrazné prvky redukce klausury spojené s konventním kostelem na nejnútnejší funkčně důležité prostory. Tento princip je nepochybně příbuzný principu výstavby provizorií. Nemůžeme však pochybovat o tom, že se u těchto objektů nižšího statutu opět výrazně uplatnilo kritérium definitivnosti záměru.

Bylo již řečeno, že příklady konkrétní stavební podoby českých konventů disponujeme vlastně až do 12. století. I toto tvrzení však platí jenom omezeně. Známe sice důležité části klausurních benediktinských objektů, známe dokonce souvislé bloky zástavby románských komplexů budovaných řády, které působily v Čechách od 40. let 12. století, ale nedisponujeme jediným příkladem komplexně prozkoumaného a interpretovaného objektu. Zatím téměř beze zbytku uniká poznání periferní monastická zástavba hospodářského charakteru, velmi málo víme o fortifikaci a dokonce i o vnitřním členění samotné klausury. Od 12. století se situace velmi kom-

plikuje skutečností, že v Čechách znatelně přibylo nových řádů. Jestliže tedy máme alespoň základní představu o uspořádání dispozice premonstrátských a cisterciáckých domů, jsme zcela v úrovni dohadů o podobě komend rytířských řádů a křížovníků (dosud známé příklady staveb v Mostě, Chomutově a v Praze zatím spíše ilustrují). S příchodem mendikantských řádů se české prostředí obohacuje o další prvek, z nějž hlouběji známe vlastně pouze sakrální centrum, ale dispozice a vnitřní členění klausury rekonstruuje rovněž jenom na základě ojedinělých příkladů (cf. J. Muk 1984). Úplně otevřené jsou otázky ekonomického zázemí mendikantských konventů a jenom z ojedinělých prací K. Gyürkyové (1981) a A. Cofty-Broniewské (1979) si tvoříme představu božící tradiční pohled na tzv. žebravý způsob života mendikantských komunit, představu opírající se ostatně i o písemné prameny, které zatím nebyly dostatečně brány v úvahu (cf. Sommer 1983, 279–280). Dozvídáme se totiž o rozvinuté mendikantské ekonomice, nesporně důležité pro pochopení mechanismu středověkého města. Při všech pokusech o hodnocení úlohy a významu mendikantů ve středověké společnosti si navíc musíme uvědomit, že nejde jenom o konventy tradičně uváděných dominikánů, minoritů a jejich druhých řádů, ale že se v Čechách předhusitského období setkáváme i s obutými augustiniány, obutými karmelitány, servity a pavlíny, o jejichž stavbách víme opět jenom velmi málo. A nejde jenom o řády žebravé, rytířské a křížovnícké, popřípadě o řeholní kanovníky. O dispozicích některých mnišských konventů zatím můžeme rovněž soudit pouze per analogiam, jak dokládá příklad kartuziánských staveb.

Konstatovali jsme, že mnoho nejasného zůstává v poznání funkčního schématu jednotlivých konventů. Je však zřejmé, že na rozřešení mnohých nejasností je stále naděje, jak vyplývá z možností archeologického a stavebního výzkumu a z archivního průzkumu zaměřeného i na novověké prameny (Sommer 1983a). Toto konstatování lze dokumentovat příkladem objasnování podoby a funkce kalefaktorii našich klášterů vzniklých do konce 13. století. Tento zdánlivý detail pochopení funkce jednoho z prostorů klausury může mít dalekosáhlý význam pro interpretaci celé stavby, jak dokládá příklad anežského kláštera klarisek v Praze. V severním křídle klausury zde byla totiž objevena část otopného zařízení (patrně právě calefactoria), které bylo evidentně užíváno (Reichertová, Radová 1981, 408; Radová 1981, 69 až 70). Severní křídlo klausury bylo považováno za nedostavěné torzo (Reichertová 1967, 226). Po interpretaci nálezů otopného zařízení však okamžitě nastává zlom v posuzování funkce celé klausury. Otázka calefactorii je ostatně spojena i s nejstaršími českými benediktinskými kláštery, jak možná nasvědčuje zmínka uvádějící v nově založeném Břevnově calefactores stubarum (FRB V, 27; zde je ovšem nutné uvažovat i o dalších možnostech výkladu, mimo jiné jako v případě Hradiska u Olomouce k 3. 2. 1078, CDB I, č. 79, 84, ř. 11) nebo s českými premonstrátskými kanoniemi, jak dokládá Jarlochova zmínka o Gotšalkově Želivu (FRB II, 494).

I další detaily postihnuté výzkumem mohou přinášet závažné argumenty pro upřesnění interpretace části monastického objektu, jak dokládá např. nález soklu a dřívku gotického lavaba ve středověké substrukci barokně změněné sakristie sázavské klausury, který umožňuje do těchto míst lokalizovat i sakristii gotickou.

Významným vodítkem může být i zpráva novověkého pramene, jako v případě plaského konventu, kde na základě zmínky o zaniklém prostoru, jehož terakotová podlaha byla pokryta spáleným obilím, můžeme lokalizovat cellarium, a tím stanovit i rozsah středověké klausury (Sommer 1983a, 535).

Složitá problematika je spjata se sakrálními objekty rozmisťovanými v arcálech řádových domů. Jejich identifikace opět může zásadně přispět k interpretaci jednotlivých okruhů staveb. K tomu je však nutné znát celou dispozici přiléhajících objektů, aby bylo možné alespoň hypoteticky stanovit, zda jde o svatyni infirmaria,

o opatskou kapli, o laický kostel atd., s přihlédnutím k tomu, jak jednotlivé kategorie těchto objektů u jednotlivých řádů přicházejí v úvahu.

Mezi nejméně poznané části řádových domů patří hospodářské a výrobní objekty. O jejich existenci pozitivně víme z písemných pramenů, ale i jejich konkrétní podobě a o jejich vybavení nevíme opět téměř nic, i když z provozních důvodů byly životně nutnou součástí kláštera (cf. např. již ustanovení řehole sv. Benedikta z Nursie, cap. LVII). Za nejvýznamnější objev poslední doby z okruhu klášterních hospodářských staveb lze jednoznačně pokládat nález románského granaria v Plasech (Pavlík, Líbal 1980). Mezi typické výrobní objekty by nesporně patřila dosud jenom předpokládaná dílna na výrobu reliéfně zdobených dlaždic v Ostrově u Davle, nepřímo doložená četnými nálezy zmetků a širokou škálou motivů známých zatím pouze z Ostrova (Merhautová 1980, 248). Jedním z nejlepších příkladů výrobního klášterního objektu je i nadále nález obuvnické dílny v Opatovicích (Z. Smetánka, archiv nálezcových zpráv ARÚ ČSAV v Praze, čj. 3558/59).

Z uvedeného rámcového přehledu vyplývá, že výzkum klášterů má perspektivní, obsáhlý a dlouhodobý program. Zbývá pouze zamyslet se nad smyslem tohoto výzkumu. Je nesporné, že středověké kláštery byly ve své době jednou z institucí nejúčinnější a nejvšestrannější ovlivňujících společnost ve všech jejich úrovních, a to jak v pozitivním, tak v negativním smyslu. Jestliže si klademe za úkol poznat vývoj středověké společnosti ve všech jejích oblastech, bylo by nehistorické a nelogické zříkat se tak významného zdroje informací, jakým kláštery jsou. Akceptujeme-li nutnost jejich výzkumu, nelze jej redukovat pouze na poznání hospodářské, stavební nebo umělecké stránky, ale bude nutné pochopit princip spolupůsobení všech souvisejících oblastí zkoumaného jevu. A to není možné bez detailního poznání všech prvků, které v monastickém schématu figurovaly a fungovaly.

Literatura

- Blažiček, O. J., Preiss, P. J. M. 1948: Dominikánský kostel sv. Vavřince v Jablonném, Olomouc.
Borkovský, I. 1975: Svatojiřská basilika a klášter na Pražském hradě, Monumenta archaeologica XVIII, Praha.
Braunfels, W. 1969: Abendländische Klosterbaukunst, Köln.
CDB I, 1904–1907, Praha.
Cofta-Broniewska, A. a kol. 1979: Zaplecze gospodarcze konwentu OO. Franciszkanów w Innowrocławiu, Poznań, Uniwersytet A. Mickiewicza, seria archeologia 15.
Durdik, T. 1979: Výzkum hradu Křivokláta v souvislosti s jeho generální opravou (1973–1978), AH 4, 105–112.
FRB II: Fontes rerum Bohemicarum II, ed. J. Emler, V. V. Tomek, 1874, Praha.
FRB V: Fontes rerum Bohemicarum V, ed. J. Emler 1893, Praha.
Gyürky, K. 1961: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda, Fontes archaeologici Hungariae, Budapest.
Merhautová, A. 1966: Basilika sv. Jiří na Pražském hradě, Praha.
– 1971: Raně středověká architektura v Čechách, Praha.
– 1980: Středověké podlahy s obrazem císaře Nerona, Umění XXVIII, 246–258.
Merhautová, A., Třešník, D. 1983: Románské umění v Čechách a na Moravě, Praha.
Mencl, V. 1959: Architektura předrománských Čech, Umění VII, 331.
Muk, J. 1983: K typologii nejstarších českých mendikantských chrámů, in: Umění 13. století v českých zemích, Praha, 237–254.
Pavlík, M., Líbal, D. 1980: Románská budova klášterního hospodářského dvora v Plasích, Umění XXVIII, 515.
Radová-Štiková, M. 1981: Vytápění teplým vzduchem v období gotickém, Dějiny věd a techniky XIV, 67–75, obr. 1–3.
Reichertová, K. 1965: Příspěvek k stavebním dějinám vrchu Velizu u Kublova, Archeologické studijní materiály II, Praha, 123–126.
– 1967: Nález chlebové pce v Ancžském klášteře v Praze I, Na Františku, AR XIX, 220–229, 285–286.

- Reichertová, K., Radová, M. 1981: Podzemní výhřevná pec (kamna) v klášteře Sázavě, okr. Kutná Hora, AR XXXIII, 398–410.
- Sklenář, K. 1975: Archeologie Berounska a Hořovicka v zápiscích Václava Krolmuse (1852–1861), Vlast – řada B, VII, 15.
- Sommer, P. 1981: Ke vztahu řádového domu a hradu v Čechách, AH 6, 117–121.
- 1983: recenze na práci K. Gyürky, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda, Budapest 1981, PA LXXIV, 275–280.
- 1983a: K otázce využití novověkých písemných pramenů v archeologické praxi, AH 8, 531–540.
- Umělecké památky Čech III: za vedení a redakce E. Pocheho, Praha, 1980.

Zusammenfassung

Zur Erforschung der Ordenshäuser in Böhmen

Trotz der langen Traditionen der archäologischen Erforschung klösterlicher Objekte kann man nicht behaupten, daß das Funktionsschema der mittelalterlichen böhmischen Ordenshäuser bekannt ist. Vorläufig entzieht sich besonders die Anfangsperiode der Existenz der ältesten böhmischen Konvente unserer Kenntnis. Über das Schema der Benediktinerklöster des 10.–11. Jahrhunderts wird höchstens nach bekannten architektonischen Einzelheiten, sporadischen Kenntnissen von Objekten des 12. und der folgenden Jahrhunderte, und nach ausländischen Analogien diskutiert. Sehr wenig untersucht wurden die provisorischen Klosterbauten, die Vorläufer der endgültigen Mauerbauten, und außerdem ist es kaum bekannt, welche Bräuche bei der Errichtung von Bauwerken herrschten, die ihrerzeit schon als Objekte langfristiger Verwendung galten, und deren Baumaterial oder Bauplan den traditionellen Vorstellungen nicht entsprach. Neue Untersuchungen in Ostrov bei Davle und Sázava brachten Erkenntnisse über umfangreiche Holzbauten und vertiefte Objekte, die man offenbar schon nicht mehr als Bestandteile primärer Provisorien ansehen kann. Wenn es gelingt nachzuweisen, daß auch endgültige Bauten frühmittelalterlicher Klöster mit den angeführten Techniken errichtet wurden, taucht eine neue Aufgabe auf – die einzelnen Funktionsbereiche dieser Objekte abzugrenzen.

Ein weiteres für das ganze Mittelalter ungelöstes Problem ist die Form der Foundationen des niedrigeren klösterlichen Status (Probstei oder Priorat) und die damit verbundene bisher unbeantwortete Frage nach den durch Quellen belegten, mit dem Ausdruck „cella“ bezeichneten Foundationen. Die Probstei des Ostrover Klosters na Velizu oder wahrscheinlich auch der Břevnové Probstei in Plzeň-Doubravka deuten an, daß die Bauherren dieser Objekte weder in der romanischen noch in der gotischen Epoche das Schema der klassischen Benediktiner-Klausur anwenden mußten. Gegebenenfalls beobachtet man in diesem Schema ausgesprochene Elemente der Reduktion. Es scheint, als sei bei der Beurteilung aller Ebenen der klösterlichen Gründungen die Endgültigkeit des Vorhabens der Bauherren das entscheidende Kriterium. In diesem Sinn ist es aber nötig, komplex durchforschte und interpretierte Objekte zu kennen, was bisher eben nicht der Fall ist. Sehr wenig wissen wir vor allem über die periphere klösterliche Verbauung wirtschaftlichen Charakters, die Befestigungen und sogar auch über die innere Gliederung der Klausur. Seit dem 12. Jahrhundert wird die Lage außerdem durch die Tatsache kompliziert, daß die Orden in Böhmen deutlich zunehmen. Es waren schrittweise die Ritter- und Kreuzherrenorden, Ordenskanoniker, Mendikanten und andere Mönchsorden.

Die Lösung der Unklarheiten muß sich auf weitere archäologische, baugeschichtliche und Archivforschungen stützen. Ein markanter Fortschritt in dieser Richtung ist beispielsweise die Aufklärung der Funktion und Form der Kalefaktorien oder anderer Elemente der Detailsausstattung böhmischer Konvente, und auch die Auswertung neuzeitlicher Quellen mit Informationen über mittelalterliche Objekte der ursprünglichen monastischen Gestalt wäre ein bemerkenswerter Beitrag. Wichtige Ausgangspunkte der Interpretation von Teilen klösterlicher Schemen könnten Sakralbauten bedeuten, die im Klosterorganismus verteilt sind. Zu den am wenigsten bekannten Bestandteilen der Ordenshäuser gehören zweifellos wirtschaftliche und Produktionsobjekte. Eine der wichtigsten Entdeckungen auf diesem Gebiet war das frühmittelalterliche Grannarium des Zisterzienserklosters in Plasy; nach den neuesten Forschungen kann man umfangreiche Werkstätten zur Herstellung von reliefgeschmückten Terrakotta-Fliesen in Ostrov bei Davle voraussetzen; das klassische Beispiel eines Erzeugungsobjekts ist die Schusterwerkstätte, die bei den Untersuchungen des Benediktinerklosters in Opatovice freigelegt wurde.

Die Untersuchung der Klöster stützt sich auf ein aussichtsvolles, inhaltsreiches und langfristiges Programm. Im Hinblick auf die Bedeutung der Ordenshäuser für die Entwicklung der tschechischen mittelalterlichen Gesellschaft ist eine Entfaltung derartiger Untersuchungen höchst wünschenswert. Die Untersuchung darf natürlich nicht eng auf wirtschaftliche, architektonische oder künstlerische Aspekte eingestellt werden, sondern hat das Prinzip der Wechselwirkung sämtlicher Strukturbestandteile der untersuchten Erscheinung im Auge zu behalten. Und dies ist ohne eingehende Kenntnisse aller Elemente, die im klösterlichen Schema figuriert und funktioniert haben, nicht möglich.

